

Colloquium 4(52)/2023
ISSN 2081-3813, e-ISSN 2658-0365
CC BY-NC-ND.4.0
DOI: <http://doi.org/10.34813/41coll2023>

MODEL EKOKARIERY. DORADZTWO ZAWODOWE NA RZECZ DZIAŁAŃ PROKLIMATYCZNYCH

The eco-career model. Professional consulting for pro-climate activities

Joanna Nawój-Połoczńska
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Studiów Edukacyjnych
e-mail: joanna.nawoj-poloczanska@amu.edu.pl
ORCID 0000-0003-3248-8189

Streszczenie

Problematyka tekstu zostanie zogniskowana wokół potrzeby powołania nowej definicji kariery w kontekście wyzwań kryzysu planetarnego i kryzysu zdrowia psychicznego. Antropocen – rozumiany jako synonim epoki przesyconej wszechobecną działalnością homo sapiens, stał się punktem odniesienia dla ludzkiej kondycji, która zostanie omówiona w oparciu o przegląd badań nad zdrowiem psychicznym w sytuacji kryzysu klimatycznego. Bieg życia zawodowego będzie wyznaczał kierunek refleksji nad kondycją człowieka. Podjęta zostanie próba zdefiniowania nowego typu kariery, stanowiącego podstawę do konstrukcji modelu opartego na świadomości ekologicznej. Kariera będąca polem napięć i kryzysów w epoce antropocenu, tworzy równocześnie przestrzeń do interwencji edukacyjnych, a poprzez to możliwość wywierania wpływu na kształtowanie polityki proekologicznej.

Słowa kluczowe: doradztwo zawodowe, kariera, kryzys klimatyczny, filozofia przyrody, kondycja psychiczna człowieka.

Abstract

The subject matter of the text will be focused on the need to establish a new definition of a career in the context of the challenges of the planetary crisis and the mental health crisis. Anthropocene - understood as a synonym of an era saturated with the ubiquitous activity of homo sapiens, has become a reference point for the human condition, which will be discussed on the basis of a review of research on mental health in the climate crisis. The course of professional life will determine the direction of reflection on the human condition. An attempt will be made to define a new type of career, constituting the basis for building a model based on ecological awareness. Career, which in the era of the Anthropocene is a field of strong tensions and crises, creates space for educational interventions, and thus the possibility of influencing the development of pro-environmental policy.

Keywords: career counselling, career, climate crisis, human mental condition.

Wprowadzenie

Celem artykułu jest wskazanie przesłanek, na mocy których zrodziła się potrzeba utworzenia nowego podejścia do zjawiska kariery, a przede wszystkim zaprezentowanie samego modelu kariery wraz z niezbędnym aparatem pojęciowym (z pograniczna nauk przyrodniczych i społecznych). Biorąc pod uwagę, złożoność modelu i jego transdyscyplinarne tło koniecznym wydaje się poddanie całości pod dyskusję. W artykule wyodrębniono trzy główne części: w pierwszej nakreślone zostało tło rozważań – kryzys planetarny w świetle najważniejszych raportów badawczych oraz wyzwania epoki antropocenu, druga zogniskowana jest wokół kondycji człowieka w wymiarze egzystencjalnym, w trzeciej zaś zdefiniowano pojęcia poprzedzające wprowadzenie modelu ekokariery oraz sam model. Tropy i pola badawcze wymagające poszerzenia oraz pytania do dalszej dyskusji wskazano w części końcowej.

1. Kryzys planetarny – wprowadzenie

Wprowadzenie w problematykę kryzysu planetarnego nie należy do zadań łatwych – jest to wszak zjawisko niezwykle złożone, będące przedmiotem badań i dociekań (np. Bińczyk, 2018; Marzec 2021) nie tylko w obrębie nauk przyrodniczych, ale i m.in. ekonomii, teologii, filozofii, socjologii, psychologii oraz pedagogiki będącej perspektywą niniejszych rozważań. Nakreślenie różnorodności dyskursów naukowych i zaprezentowanie aktualnego dorobku kilku (lub kilkunastu) dyscyplin, a także dyskusji toczącej się w ich obrębie, znacznie przekraczałoby formułę niniejszego opracowania. W związku z tym w pierwszej części tekstu przywołane zostaną te raporty, które można uznać, za najważniejsze, pierwotne źródła wiedzy stanowiące podstawę debaty klimatycznej na arenie międzynarodowej.

Początek XXI wieku charakteryzuje rosnąca świadomość poważnych globalnych kryzysów, zagrażających naszemu ekosystemowi: globalne ocieplenie, wymieranie gatunków, zanieczyszczenia, podnoszenie się poziomu oceanów, wzrost nierówności majątkowych, pogłębianie się niesprawiedliwych warunków pracy itp. Główny kryzys we współczesnym świecie – dotyczący naszego ekosystemu – jest wynikiem łączenia się bardzo silnego wzrostu liczby ludności świata i nadmiernej konsumpcji niektórych subpopulacji. Taka kombinacja prowadzi do wyczerpywania się zasobów naturalnych i wytwarzania tak dużej ilości odpadów, że przyroda nie jest w stanie się zregenerować. Równocześnie postępuje nadmierna ingerencja w środowisko naturalne i ekspansja, wyrażona dominacją nad wszystkimi innymi gatunkami¹. W tym miejscu należy nadmienić, iż rok 2020 jest pod tym względem szczególny: w minionym roku masa ludzkiej

¹ W pierwszej dekadzie XXI wieku ziemię zamieszkiwało 7 mld ludzi; gdyby postawić ich na wielkiej wadze, ich łączna masa osiągnęłaby 300 mln ton. Gdyby to samo uczynić

technosfery (której główne tworzywa to beton, kruszywa, np.: żwir, oraz cegły, asfalt, metale, szkło, plastik) dorównała biomase organizmów zamieszkujących Ziemię. Masa budynków i infrastruktury (1100 Gt) jest już wyższa niż biomasa drzew i krzewów na planecie (900 Gt) [podkr. J.N.-P.]. Na 1 metr kwadratowy planety, łącznie z oceanami, przypada 1 kg betonu, przy czym aż 98% z 500 mld ton betonu wylaliśmy od lat 70. XX wieku. Autorzy przewidują, że przy utrzymaniu się obecnych tendencji w 2040 roku antropogeniczna masa (łącznie z odpadami) będzie trzykrotnie większa niż biomasa na Ziemi (Elhacham, 2020). Innym ważnym źródłem, w którym możemy przyjrzeć się konsekwencjom zmniejszania biomasy na rzecz technosfery,

[jest] [...] raport pt. „The Global Ecosystem Assessment” (IPBES). Dokumentuje on z całą mocą szóste wielkie wymieranie, którego doświadczamy. O tym zjawisku mówiono już od pewnego czasu, ale tym razem zyskujemy dowody, że tempo utraty różnorodności biologicznej cały czas przyspiesza. Najczęściej cytowany fragment to ten mówiący o milionie gatunków roślin i zwierząt zagrożonych wyginięciem. Tysiące z nich mogą zniknąć w ciągu najbliższych dziesięcioleci. (Sadowski i in, red. 2021, s. 7)

Opisywana przez setki naukowców degradacja środowiska naturalnego coraz bardziej odciska swe piętno na utracie bioróżnorodności i funkcjonowaniu ekosystemów, prowadzi do zaburzenia równowagi planetarnej i destabilizacji klimatu. Wolny od destrukcyjnego wpływu nie jest oczywiście sam człowiek, który doświadcza konsekwencji działalności własnego gatunku w wielu wymiarach (konsekwencje te zostaną omówione w drugiej części tekstu).

Kolejnym, kluczowym w dyskusji dokumentem jest *World Scientists' Warning to Humanity: A Second Notice* (Ripple i in., 2017). Przesłanie zawarte w nim jest mocne i wyraziste:

Nasz wpływ na biosferę jest niesłychanie destrukcyjny; do tego stopnia, że coraz bardziej zagraża również nam samym. Jesteśmy bowiem częścią przyrody i nasze istnienie jest ściśle zależne od jej składowych, które obecnie w szybkim tempie dewastujemy. Bez wprowadzenia natychmiastowych zmian, czeka nas „katastrofalna utrata różnorodności biologicznej i niezliczone ludzkie cierpienia. Wkrótce będzie za późno, aby zmienić kurs, a czas ucieka. Musimy zdać sobie sprawę, że Ziemia jest naszym jedynym domem – piszą.

Autorzy przekonują, że odwrócenie tych katastrofalnych trendów jest wciąż możliwe, potrzebne są jednak głębokie zmiany w naszym podejściu do użytkowania zasobów naszej planety. Proponują w tym celu szereg konkretnych działań, w które powinni włączyć się naukowcy, politycy, przedstawiciele mediów, biznesu, jak i wszyscy obywatele. Dokument jest sygnowany przez ponad 15 tysięcy naukowców ze 184 krajów, dotychczas został przetłumaczony na 19 języków (Nauka dla Przyrody, 2018).

ze wszystkimi zwierzętami hodowlanymi, otrzymalibyśmy masę 700 mln ton. Dla porównania, masa wszystkich dzikich zwierząt to 100 mln ton – Harari, 2012, s. 426.

Czwartym już dokumentem, choć absolutnie nie jest uprawnione ich wartościowanie, a kolejność przywoływania nie nadaje im rangi, jest *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change* – Raport IPCC. To najbardziej obszerna publikacja od 2018 roku dotycząca konieczności ograniczania zmian klimatu., podsumowująca wyniki badań prowadzonych przez naukowców z całego świata. Cały tom powstał dzięki współpracy 278 naukowców z 65 państw. Członkowie Redakcji i Rady Naukowej „Nauki o Klimacie” przetłumaczyli podsumowanie na język polski (PAN, b.d.). Dokument odnosi się do 59 tysięcy prac naukowych, a ostatecznie zatwierdzało go 279 autorów (IPCC, b.d.). Z uwagi na fakt, że opracowanie każdego raportu zajmuje ok. 7 lat, ostrzeżenia zawarte w aktualnym IPCC należy potraktować jako ostateczne wezwanie do działania [podkr. J.N.-P.]. „Jesteśmy na najlepszej drodze do katastrofy klimatycznej” – stwierdził w trakcie konferencji prasowej IPCC sekretarz generalny ONZ, Antonio Guterres (Bełdowicz, 2022). Te słowa zdają się mocnym i jednoznacznym wnioskiem z tysięcy przeprowadzonych analiz. Trudno o bardziej przekonujące argumenty skłaniające do podjęcia natychmiastowych działań, w które wpisuje się prezentowany w trzeciej części tekstu model ekokariery. Obecnie nasilające się kryzysy ekologiczne, wydają się konsekwencjami poprzednich, a w szczególności kombinacją formy wzrostu dzisiejszej produkcji przemysłowej i skrajnych nierówności w dystrybucji towarów i usług, wytwarzanych w szybko rosnącej populacji światowej. Człowiek – będący częścią ekosystemów – coraz trudniej adaptuje się do narzuconych warunków życia i funkcjonowania w różnych rolach – także zawodowej. W konsekwencji nawarstwiających się problemów zaburzone zostaje poczucie koherencji w obrębie poszczególnych wątków życia ludzkiego, a kariera staje się jednym z wielu pól kryzysów.

W tej części artykułu zdefiniowania wymaga kluczowe dla prowadzonych analiz – pojęcie antropocenu, które odnosi się do nowej, specyficznej epoki geologicznej, sięgającej korzeniami lat 50. XX wieku. Wpływ o bezprecedensowym w historii zakresie i zasięgu, jaki człowiek wywiera na środowisko, stał się przyczynkiem do wyznaczenia odrębności nowej epoki. To człowiek (i tu właśnie toczy się spór, bowiem mówiąc o „antropogenicznych” zmianach klimatu ignorujemy nierównomierną dystrybucję odpowiedzialności za kryzys klimatyczny, dlatego też drugim najbardziej konkurencyjnym określeniem wydaje się kapitałocen) odpowiada za grabieżczą gospodarkę tzw. zasobami natury, nadprodukcję i konsumpcjonizm, a w efekcie – destabilizację systemów planetarnych.

Koncepcja antropocenu, przedstawiona na gruncie geologii w 2000 roku przez Crutzena i Stoermera w ciągu dwóch dekad zrobiła olbrzymią karierę w naukach humanistycznych, inicjując tzw. zwrot geologiczny w ich obrębie. Od początku towarzyszył jej jednak szereg alternatyw terminologicznych, takich jak kapitałocen, technocen, ekonocen, antropocen, mizantropocen, mantropocen, nekrocen, plantacjocen, ekocen czy chthulucen. Bodaj najistotniejszą z nich – zarówno pod względem wnikliwości intelektualnej, jak i zakresu oddziaływania – jest propozycja kapitałocenu. (Szaj, 2021, s. 371)

Mając świadomość toczącej się dyskusji wokół zasadności wyodrębniania nowej epoki geologicznej oraz nadania jej nazwy, przyjmuję pojęcia antropocenu i kapitałocenu jako narzędzia służące deskrypcji zjawisk na linii człowiek–Natura. Badacze toczą spory o istniejącą aparaturę pojęciową, która choć jest niezmiernie ważna dla wytyczenia pola badawczego, nie powinna przesłaniać jednego z najważniejszych celów nauki jakim jest poprawa jakości i zachowania ciągłości życia.

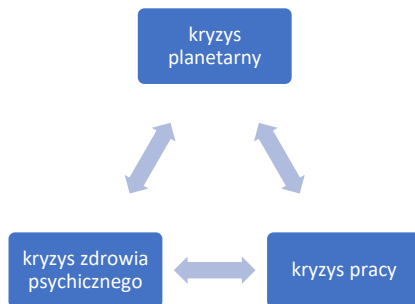
2. Kondycja człowieka – przegląd wybranych zjawisk

W pierwszej części tekstu przywołano kluczowe wnioski z aktualnych, najważniejszych badań nad klimatem i ekosystemami, które dostarczają danych niezbędnych do nakreślenia obrazu „jak jest” i równocześnie „jak będzie” (lub jak może być). Obraz ten uzupełniony został badaniami prowadzonymi przez Światową Organizację Zdrowia, która szacuje, że „zmiany klimatyczne spowodują dodatkowe 250 000 zgonów rocznie na całym świecie w latach 2030–2050” (WHO, 2018).

Wydaje się, że już sama dominacja technosfery nad biomasą może negatywnie oddziaływać na człowieka, nie tylko ze względów estetycznych (wszechobecny beton, stal, asfalt i plastik). Zakres owych zmian jest na tyle głęboki i wieloaspektowy, że destabilizuje warunki życia – także ludzkiego. Zmiana klimatu wiążąca się z obniżaniem stanu wód, pustynnieniem, wszechobecnością zanieczyszczeń, wymieraniem gatunków zwierząt i roślin – choć przywodzi skojarzenie z fabułą filmów postapokaliptycznych – stała się naszą codziennością. Na ten obraz nakładają się zjawiska towarzyszące społecznościom globalnym XXI wieku, wśród których można wymienić choroby zwane cywilizacyjnymi: depresję i samobójstwa. Równocześnie specyfika globalnego świata pracy (obok kryzysu planetarnego i kryzysu zdrowia psychicznego) tworzy niekorzystną dla człowieka triadę.

Rysunek 1

Globalna triada kryzysów

Źródło: opracowanie własne.

Prekaryzacja (Standing, 2012) i globalizacja pracy wraz offshoringiem, śmierć z przepracowania – *karoshi*, zajęcia pozbawione sensu – tzw. *bullshit jobs* oraz wypalenia zawodowe stanowią elementy krajobrazu świata pracy. Są konsekwencją określonego sposobu myślenia, o którym wspomina inżynier i filozof, autor polskiego nurtu ekofilozofii Henryk Skolimowski:

Od czasów nowożytnych postępował, począwszy od Bacona, Kartezjusza, Newtona, rozwój matematycznego przyrodoznawstwa i mechanicyzmu. Koncepcja wiedzy jako potęgi, kartezjański dualizm ciała i ducha, wizja Newtona przedstawiająca świat jako wielki zegar, następnie Oświecenie – przygotowały grunt pod rozwój współczesnej cywilizacji technicznej i w konsekwencji naszych problemów ekologicznych i cywilizacyjnych. (Niedek, 2016)

Szukając wspólnych pól dla zjawiska „kariery” i „kryzysu planetarnego”, chciałabym przywołać przeglądową pracę, poświęconą światowemu piśmiennictwu na temat implikacji zmian klimatu dla zdrowia psychicznego człowieka. Według autorki, Magdaleny Gawrych (2021), konsekwencjami kryzysu ekologicznego są zarówno objawy tzw. powszechnych zaburzeń psychicznych (*common mental disorders* – CMD), jak i rosnąca liczba pacjentów cierpiących na tzw. lęk ekologiczny.

Szersze zbadanie wpływu zmian klimatycznych na zdrowie psychiczne może się przyczynić do lepszego zrozumienia mechanizmów wzmacniających odporność psychospołeczną oraz proces adaptacji. Niestety, nie wszystkie kraje gromadzą dane z tego zakresu [...]. Do państw, które jak dotąd ignorowały ten problem, należy również Polska (Gawrych, 2021, s. 2).

Można więc przyjąć, że rozpoznanie tego zjawiska należy do jednych z najważniejszych zadań mających na celu nie tylko diagnozę, ale i dostosowanie programów wsparcia oraz zapobiegania eskalacji kryzysu zdrowia psychicznego.

Powszechne narastanie zagrożeń zdrowia psychicznego zaczęło stanowić poważny problem cywilizacyjny jeszcze przed wystąpieniem epidemii COVID-19. Raport pt. *Health at a Glance: Europe 2018* wskazuje, że:

[w 2016 r.] ponad jedna na sześć osób w krajach UE (17,3%) miała problem ze zdrowiem psychicznym [podkr. J.N.-P.]. Oznacza to, że około 84 mln mieszkańców Unii zmagало się z zaburzeniami psychicznymi, takimi jak depresja, zaburzenia lękowe oraz zaburzenia związane z używaniem alkoholu i narkotyków. (Białas, 2022)

Epidemia – zarówno bezpośrednio, jak i pośrednio, poprzez destabilizację rynku pracy oraz pogłębiające się nierówności społeczne – doprowadziła do pogłębienia problemów natury psychicznej.

[Powszechną, czy wręcz chroniczną, chorobą na świecie stała się depresja], na którą szacunkowo cierpi, zdaniem WHO 3,8% populacji, w tym 5,0% wśród dorosłych i 5,7% wśród dorosłych w wieku powyżej 60 lat. Oznacza to, że problemem tym jest dotkniętych około 280 milionów ludzi na świecie. Obecnie stanowi ona czwartą spośród najczęściej

występujących chorób, a szacuje się, że pod koniec bieżącej dekady zajmie pierwsze miejsce. (Białas, 2022)

Innym wskaźnikiem kondycji człowieka mogą być wszelkie działania o charakterze autodestrukcyjnym (samookaleczanie, stosowane środków psychoaktywnych, ryzykowne zachowania fizyczne, zaburzenia odżywiania etc.). W kategorii tej najpoważniejszy problem zdają się stanowić samobójstwa i próby samobójcze.

[W Polsce] w 2021 roku życie odebrało sobie aż 5201 osób, dla porównania na drogach zginęło ich 2212. Możemy więc dość swobodnie założyć, że w Polsce każdego dnia ubiegłego roku odbyło się 15 udanych prób samobójczych. Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że na każde skuteczne odebranie sobie życia przypada 10–15 prób samobójczych, a w grupie osób młodych szacunki wskazują nawet 100 prób, to jeszcze bardziej klaruje się gigantyczna skala tego problemu. (Gorczyca, 2022)

Sytuacja wydaje się tym bardziej dramatyczna, im niższej kategorii wiekowej dotyczy. Dane Policji w omawianym okresie pokazują gwałtowny wzrost zachowań samobójczych wśród młodych osób: próbę samobójczą podjęło 1496 dzieci i nastolatków poniżej 18. roku życia, aż 127 z tych prób zakończyło się śmiercią (Portal Statystyczny, 2022). Działania autodestrukcyjne są uwarunkowane wieloczynnikowo, i nie byłoby uprawnionym wskazywanie jednej tylko przyczyny spośród wielu domniemanych. Niemniej jednak dostępne są już badania, które wskazują, że zmiany klimatyczne mogą przyczyniać się nie tylko do wzrostu zachowań agresywnych, ale także autoagresywnych (badania Cunsolo i Ellis oraz Fritze, za: Gulla i in., 2020, s. 74 i 101).

Coraz bardziej dotkliwie zaczynamy doświadczać konsekwencji destabilizacji systemów planetarnych i jej wpływu na kondycję człowieka². Jeśli nie wdrożymy rekomendowanych przez naukowców rozwiązań (opublikowanych m.in. w przywołanym już raporcie IPCC), opisywane zjawiska będą się nasilać, a scenariusze przyszłości raczej nie są optymistyczne.

3. Ekokariera – próba zdefiniowania

Potrzeba namysłu nad istniejącym relacjami między karierą a kryzysem planetarnym zrodziła się pod wpływem kwerendy literatury podejmującej problem zmian klimatycznych i ich konsekwencji dla zachowania ciągłości życia na Ziemi.

Tempo utraty różnorodności biologicznej na Ziemi stale przyspiesza. Skalę tego problemu obrazuje obecny stan biomasy, niezwykle mały udział dzikich ssaków (4% ogółu biomasy ssaków) [...]. Wykorzystujemy obecnie o 60% więcej zasobów, niż odtwarza

² Kategoria „kondycja człowieka” jest przeze mnie rozumiana szerzej aniżeli „dobrostan psychiczny”.

się każdego roku. System klimatyczny oraz ekosystemy upadają jak domino, apokaliptyczny scenariusz staje się więc coraz bardziej realny [...]. Osią tych sprzężeń wydaje się poczucie oddzielenia człowieka od przyrody. [...] jeśli mamy przetrwać, potrzebujemy ponownie nawiązać głębokie związki z życiem (podkr. J.N.-P.), a następnie uczyć się umiaru w korzystaniu z zasobów środowiska. (Sadowski i in., red., 2021, s. 5.)

Można postawić tezę, iż to właśnie powolne, sukcesywne oddzielanie człowieka od przyrody leży u podstaw ekonomizacji relacji z Naturą, w której wszystko może stać się wycenianym „zasobem”. Jak odwrócić ten trend na drodze działań edukacyjnych? Warto przypomnieć, iż immanentną cechą pedagogiki, jako nauki, jest jej zaangażowanie w rozwiązywanie problemów natury społecznej. Wielokrotnie przekonaliśmy się, że edukacja daje szansę na zmianę społeczną poprzez praktyczną aplikację wiedzy i krytyczną refleksję (przykładem może być odkrycie bakterii, ich związku z chorobami i wdrożenie zasad higieny jako profilaktyki zakażeń).

Głównym celem podejmowanych analiz, są jest scalenie argumentów na rzecz holistycznego modelu kariery, w którym podmiotem jest człowiek gotowy do podjęcia odpowiedzialności za działania związane z wykonywaniem roli zawodowej. W toczącej się dyskusji badacze zdają się być zgodni co do tego, że jednostka nie może ponosić odpowiedzialności za destrukcyjność obecnego, globalnego systemu gospodarczego prowadzącego do kryzysu klimatycznego (Hatańska, 2021; Marzec, 2021). Z drugiej zaś strony, to jednostki tworzą system i nawet najmniejsza zainicjowana przez człowieka zmiana stanu początkowego może spowodować wielkie zmiany w ich dalszej ewaluacji (na wzór mechanizmu opisanego przez Edwarda Lorenza w koncepcji efektu motyla – zmiana może wyzwolić ciąg przyczynowo – skutkowy, prowadząc do zmiany paradygmatu; Bodanko, 2013, s. 46). Zgodnie z przywołaną koncepcją, o prawo do godnego życia w zdrowym środowisku, możemy zatem walczyć także w ramach ról zawodowych – wywierając wpływ na politykę (pro)klimatyczną firmy, podejmując aktywności w stowarzyszeniach i organizacjach pożytku publicznego działających na rzecz zahamowania destrukcyjnych dla planety działań. Wszak „pedagog znający i posługujący się teorią chaosu i jej elementami znajdzie tam nie tylko to, co jest matematyczno-fizyczne, ale również to co jest mądre i piękne w przyrodzie. Poznając prawa przyrody poznajemy coraz to bardziej prawa istoty naszego człowieczeństwa” (Bodanko, 2013, s. 53). Kluczowe wydaje się stworzenie niezgody społecznej na dewastację Natury w ramach polityki kreowanej przez sektor gospodarczy nastawiony na maksymalizację zysków.

3.1. Pojęcie ekokariery

Pojęcie kariery zostało wielokrotnie zbadane i opisane³. Celem nie jest więc wyodrębnianie i nazywanie nowego zjawiska w naukach humanistycznych, a jedynie uzupełnienie już istniejących koncepcji. Postulaty dotyczące poszerzenia roli zawodowej człowieka o świadomość ekologiczną pojawiały się w publikacjach naukowych pod koniec minionego stulecia, m.in. w koncepcji egoekologii C. Louis-Guérin, M. Zavalloni (1987), poradnictwie socjodynamicznym V. Peavy'ego (2004), koncepcji projektowania życia (*Life Design*) M. Savickasa (2012), czy też współcześnie na gruncie rodzimej literatury⁴.

Kariera, czy raczej jej rodzaje i odmiany, nie są „bytami zamkniętymi” – ewoluują i ulegają przeobrażeniom. Ze względu na ograniczony charakter niniejszego opracowania prześledzenie historycznych uwarunkowań i wyłaniających się typów karier nie jest możliwe, niemniej należy wspomnieć, że kariera jest zjawiskiem „plastycznym” i kształtowanym przez szereg czynników (zarówno wewnętrznych – jednostkowych, jak i zewnętrznych – wynikających choćby z ustroju politycznego i gospodarczego)⁵.

Przywołane właściwości, a przede wszystkim społeczna kontekstualność kariery, skłaniają do uzupełniania czy też zaktualizowania istniejących typologii. Na mocy tego argumentu i przywoływanych wcześniej postulatów powstała propozycja „ekokariery”. Termin powstał z połączenia dwóch innych: „ekologia” i „kariera”. Źródło słów pojęcia „ekologia” sięga języka greckiego, w którym *oikos* oznacza dom/gospodarstwo, zaś *logos* – słowo albo opowieść (opowieść o „gospodarstwie przyrody”; Umiński, 1999, s. 12). Termin kariera pochodzi od francuskiego *carriere*, który początkowo oznaczał drogę, tor wyścigowy, bieg. Późniejsze stosowanie tego terminu poszerzyło jego zakres znaczeniowy – zaczęto określać nim m.in. postęp jednostki w życiu lub w konkretnym zawodzie (Cybal-Michalska, 2014, s. 34). Na rycinie poniżej ujęte zostały znaczenia – omawianych kluczowych dla problematyki tekstu terminów – w ich ostatecznym brzmieniu.

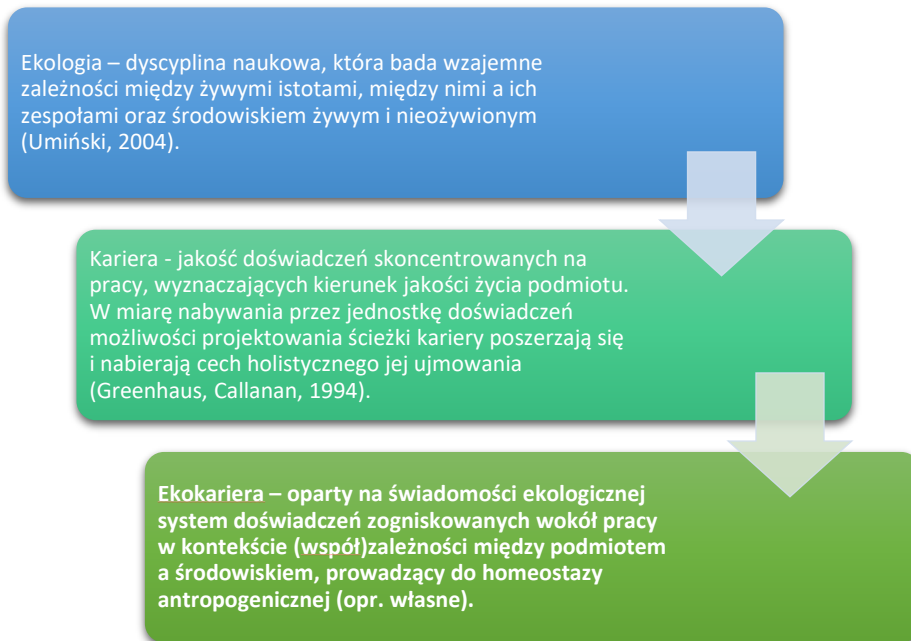
³ W rodzimym piśmiennictwie znakomity przegląd typów karier odnaleźć możemy w publikacjach A. Cybal-Michalskiej, M. Piorunek, L. Myszki-Strychalskiej, B. Jachimuk czy M. Suchara.

⁴ Koncepcje doradztwa zawodowego obejmujące zagadnienia związane z koniecznością zaangażowania na rzecz zmian klimatu zostały one szeroko omówione w tekście Alicji Kargulowej (2016) i Barbary Baraniak (2022) oraz Lucyny Kopciwicz (2021).

⁵ Jedną z najpełniejszych publikacji poświęconych temu zjawisku jest książka Richarda Sennetta (2000), *Korozja charakteru*, Wydawnictwo Muza.

Rysunek 1

Znaczenia kluczowych dla problematyki tekstu terminów

Źródło: opracowanie własne.

W historii ludzkości relacje człowiek–natura pozostają w zmiennych układach, oscylując od skrajnej antropopresji i podporządkowania sobie przyrody, po ekologizm wyrażony bezwzględny poddaniu się prawom przyrody. Istnieją jednak warianty relacji bardziej wyważonych, w których mechanizmy antropogeniczne wspomagają równowagę ekologiczną, uwzględniając potrzebę zachowania harmonii ekosystemów. Podejmowane są działania sozologiczne, zmierzające do utrzymania bądź przywrócenia tejże równowagi. Możemy więc przyjąć, iż istnieją już teoretyczne i praktyczne rozwiązania służące wypracowaniu korzystnych relacji antroposfery do biosfery, a jedną z nich jest (wspomniana w definicji ekokariery) homeostaza antropogeniczna – która oznacza, że związki między człowiekiem a przyrodą, choć mają charakter dynamiczny, to mogą rozwijać się w sposób zrównoważony (Skowroński, 2004, s. 496). Samemu pojęciu homeostazy możemy przyjrzeć się także w kontekście stresu na gruncie koncepcji wypracowanej przez amerykańskiego fizjologa Waltera Cannona, który uznał, iż stres jest właśnie efektem zaburzenia homeostazy, a odporność na stres wiąże się z umiejętnością utrzymania przez organizm stałości (homeostazy) środowiska wewnętrznego wobec różnych bodźców zewnętrznych. Autor użył pojęcia „stres” dla określenia reakcji organizmu „walka lub ucieczka”, pojawiającej się w celu przywrócenia równowagi organizmu na skutek

działania różnorodnych czynników presji (Terelak, 2003, s. 47). Oznacza to, że przejawy kryzysu klimatycznego mogą stać się czynnikami stresogennymi dla człowieka i zaburzać procesy homeostazy.

Równocześnie, ze względu na coraz głośniejsze wybrzmiewające obawy przed ogólnoswiatowym załamaniem zdrowia psychicznego przy równoległym nasilającym się kryzysie planetarnym, wątki świadomości ekologicznej (termin ten także pojawia się w definiensie „ekokariery” wymaga więc wyjaśnienia) należy włączyć do problematyki kariery. Jaką rolę miałyby tu spełnić edukacja? Filozof i socjolog, zarazem, Andrzej Papuziński podkreśla, że:

[...] Jednostka, której świadomość osiągnęła „poziom behawioralny”, podejmuje indywidualne i prospołeczne działania na rzecz ochrony siebie i otoczenia przed negatywnymi następstwami przeobrażeń dokonywanych przez człowieka w przyrodzie. Świadomość zagrożeń należy uznać za najmocniejszą determinantę przejścia od postaw werbalnych do zachowań [podkr. J.N.-P.], do przyjęcia behawioralnej postawy proekologicznej; od uznawania i odczuwania wartości ekologicznych do ich realizacji. (2006, s. 36)

Jeszcze szerzej problem ujmuje Umiński, wskazując, iż wiedza o świecie wiąże się z preferowanymi wartościami, wszak bez niej pozbawieni byłibyśmy horyzontu konsekwencji podejmowanych działań.

Nigdy nie należy mylić faktów przyrodniczych, które można badać obiektywnie i naszych wyborów moralnych, które są i powinny być subiektywne. Ścisłe odróżnianie obu tych sfer jest niezbędne, jeżeli chcemy umieć sformułować nasze rzetelne stanowisko wobec problemów, które przynosi życie. W przypadku ekologii [...] obie sfery są jednak splecione bliżej niż w jakiegokolwiek innej dziedzinie. Dlatego ważniejsza niż gdzie indziej jest wiedza o faktach i skutkach, a zarazem świadomy wybór wartości. (Umiński, 1999, s. 13)

Reasumując, świadomości ekologicznej nie można budować bez stabilnych filarów wiedzy i wynikających z niej racjonalnych przesłanek do podejmowanych decyzji – także tych, o charakterze edukacyjno-zawodowym.

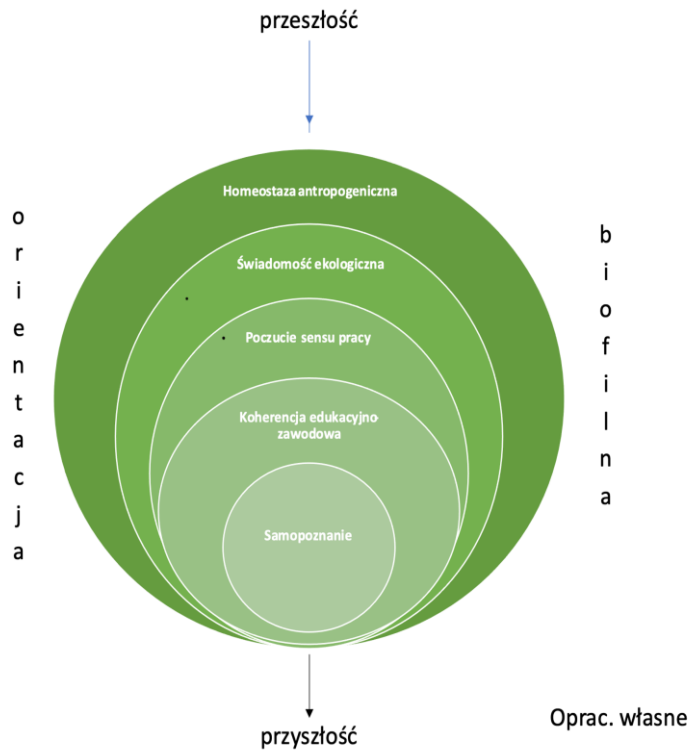
3.2. Model ekokariery – między solastalgią a ekowerwą

Model jest próbą syntetycznego opisu globalnych zjawisk (zarysowanych w pierwszej i drugiej części tekstu), które układają się w pewien wzór, pozwalając na „skondensowanie” treści.

W [...] starożytnej etymologii „typu” kryje się relacja między matrycą a tym, co zostało na niej odcisnięte. Matryca to zadany wzór, który jest podstawą tworzenia mniej czy bardziej dokładnych odpowiedników, ale także ich identyfikowania jako reprezentantów wzoru. Podstawą typu jest ów wzór, a nie jego odpowiedniki. [...] Nie ma ogólnej definicji typu. Badacze są zgodni jedynie co do tego, że typ jest abstrakcją, że wykracza poza to, co pojedyncze, w kierunku tego, co ogólne. (Urbaniak-Zajac, 2017, s. 117)

Przedstawiony poniżej model kariery wpisany został w biofilną koncepcję Fromma, według którego „[...] nasza cywilizacja przemysłowa nie jest ukierunkowana na życie, nasze podejście do życia jest mechaniczne. Naszym głównym celem jest produkcja rzeczy i w tym procesie fetyszyzacji rzeczy, przekształcamy samych siebie w rzeczy” (Fromm, 1994, s. 31). Podkreśla, iż „[d]ążność do ochrony życia i walka przeciw śmierci są najbardziej elementarnymi formami orientacji biofilnej, wspólnej wszystkim żywym organizmom” (Fromm, 1994, s. 19). Wszelka ochrona życia, zaangażowanie na rzecz ochrony planety, jej złóż, ekosystemów i człowieka jest zatem przejawem orientacji biofilnej (jej przeciwieństwem jest orientacja nekrofilna, nastawiona na przekształcanie wszystkiego co organiczne w nieorganiczne, podporządkowanie i destrukcję).

Rysunek 3
Model ekokariery

Źródło: opracowanie własne.

Model ekokariery oparty został na następującym założeniu: człowiek może realizować cele i role zawodowe w oparciu o świadomość ekologiczną, która jest elementem postawy umożliwiającej dążenie do homeostazy antropogenicznej. Równocześnie, możemy przyjąć, iż edukacja jest okazją do uczenia się nie tylko o świecie, ale i dla świata. Przeniesienie nacisku na ten drugi aspekt niesie nadzieję, że ekokariera stanie się nie tylko konstruktem teoretycznym, ale także możliwym sposobem bycia-w-świecie. Celem edukacji byłoby w związku z tym przygotowanie człowieka do podejmowania roli zawodowej, której immanentną częścią byłaby świadomość ekologiczna stanowiąca narzędzie do krytycznej oceny podejmowanych działań w kontekście oddziaływania na klimat i wywierania presji na decydentów. Innymi słowy, chodzi o to, aby każdy uczący się i pracujący człowiek miał poczucie podmiotowości, które pozwoli mu na aktywną partycypację w życiu zawodowym, przy równoczesnej dbałości o Naturę. Takie proaktywne podejście sprzyjać będzie przeniesieniu akcentów z orientacji na „mieć”, ku wartościom bliższym temu, by „być” (kategoria ta współcześnie nabiera coraz większego znaczenia). W ten sposób grupowe, ale i pojedyncze działania i formy oporu, mogą na wzór inteligencji kolektywnej, pomóc w znalezieniu nowych, refleksyjnych formuł pracy zbliżając nas w konsekwencji do homeostazy antropogenicznej. Równocześnie dokładanie starań o zachowanie równowagi ekosystemu Ziemi jest także wyrazem dbałości o dobrostan jednostki, który zostaje osiągnięty w sprzyjających warunkach.

Zjawiska, których źródłem są zmiany klimatu, mogą same w sobie prowadzić do problemów ze zdrowiem psychicznym. Jednym z powodów jest to, że holistyczne rozumienie zdrowia psychicznego, często spotykane w rdzennych kulturach, obejmuje dobrostan duchowy oraz połączenie (*connectedness*) z naturą i środowiskiem [podkr. J.N.-P.]. (Gawrych, 2021, s. 6)

Samopoznanie, czyli komunikacja intrapersonalna – jest kategorią leżącą u podstawy modelu, która wydaje się mieć kluczowe znaczenie w procesie tworzenia kolejnych pól oraz rzutować na ich jakość. Opiera się na nieustającym wewnętrznym dialogu, w którym człowiek poznaje siebie i nadaje znaczenie doświadczeniom będącym jego udziałem. Umiejętność poznawania siebie jest istotna w procesie kształtowania gotowości do podejmowania decyzji, w tym edukacyjnych i zawodowych. Wiąże się z rozpoznawaniem i identyfikowaniem cech charakteru, predyspozycji, talentów, a także tworzeniem postaw i systemu wartości (w którym powinno znaleźć się również dobro planety). Rozwijanie zdolności komunikacji „wewnętrznej” sprzyja lepszemu rozumieniu własnych potrzeb i motywacji wyborów; to refleksyjność w obrębie codzienności doświadczeń. Oczywiście, ta kompetencja komunikacji intrapsychicznej opiera się nie tylko na intuicji, ale i na podstawach naukowej wiedzy o świecie.

Tożsamość jednostki nie jest dana, lecz konstruowana w procesie samorozumienia. Proces samorozumienia przebiega w ten sposób, że przeszłe zdarzenia z własnego życia są interpretowane z perspektywy teraźniejszości. Ponadto znaczenie danego zdarzenia w autonarracji

zależy nie od jego cech materialnych, lecz od zdarzeń, jakie po nim następują. Funkcją tego procesu jest nadawanie całościowego sensu i znaczenia poszczególnym działaniom i zdarzeniom życiowym, a także nadawanie spójności i koherencji poszczególnych zdarzeń z innymi. (Kociuba za: Wójcicka, 2016, s. 64)

Można więc przyjąć, iż wysoka jakość komunikacji intrapersonalnej sprzyja procesowi dojrzewania człowieka, a poprzez to podejmowaniu świadomych decyzji edukacyjno-zawodowych, umożliwiających powstanie spójnej tożsamości zawodowej. Dobra komunikacja z sobą samym to fundament w procesie rozumienia innych ludzi i otaczającego nas świata.

Kolejnym etapem na drodze do dobrostanu jest poszukiwanie koherencji w obszarze edukacji i pracy. W przyjętym znaczeniu jest to świadome konstruowanie ścieżki edukacyjnej i możliwość wykorzystania zdobytej wiedzy i umiejętności oraz cech osobowych w pracy. John Holland (KUP, 1996, s. 73 i n.) określił tę okoliczność jako sprzyjającą wytworzeniu się wspomnianej już tożsamości zawodowej. Mowa tu o specyficznej triadzie, na którą składają się predyspozycje, ścieżka edukacyjna i zawiodowa. Dynamika zmian wywołanych czwartą rewolucją przemysłową (Rewolucja 4.0) utrudnia zdefiniowanie ram owej triady „raz na zawsze” – jest to więc dynamiczny proces, w którym następują fazy stabilizacji, następnie reorganizacji, aż do wyłonienia się nowego układu. U podwalin tych procesów leży idea *life long learning*, która zakłada, że „logowanie się w cywilizacji” może następować dzięki całożyciowemu uczeniu się. Należy podkreślić, iż poziom spójności w obrębie przywołanej triady jest skalowany, osiągnięcie pełnej spójności współcześnie może być trudne, ze względu nie tylko na czynniki osobowe, ale także zmieniające się uwarunkowania świata pracy⁶.

Podążając tropem wewnętrznej spójności między ludzkim charakterem, wykształceniem i pracą, nie sposób pominąć kategorii *poczucia sensu*. Bezsens w kontekście pracy może wynikać ze świadomości marnotrawienia zasobów planety, ale także ludzkich sił witalnych, co sprzyja pogłębianiu kryzysów i poddaje w wątpliwość zasadność wykonywania „głupich” prac. Graeber (2018) opisał szereg stanowisk, które wymagają działań skategoryzowanych jako *bullshit jobs* Wskazuje przy tym, że prace te mogłyby nie istnieć i nic by się nie zmieniło (niemniej jego sposób oddzielania prac sensownych i bezsensownych spotkał się z polemiką). W zaproponowanym modelu ważne jest subiektywne odczuwanie znaczenia przypisywanego wykonywanym zadaniom zawodowym: jeśli są one spójne z osobistą definicją sensu, to w wymiarze jednostkowym kryterium sensu zostaje spełnione. Poczucie sensu pracy i sensu życia mogą posiadać pola wspólne, możliwa jest bowiem sytuacja, w której idee związane z wykonywanym zawodem pokrywają się z wartościami preferowanymi w życiu, np.: zdrowie, ochrona środowiska etc.

⁶ Złożoność uwarunkowań świata pracy została opisana w modelu dostępnym na stronie internetowej Infuture Institute, <https://infuture.institute/>.

Podsumowanie

Głównym celem tekstu było wyprowadzenie implikacji dla doradztwa zawodowego w kierunku budowania modelu ekokariery. Myślenie o zmianie dotychczasowego paradygmatu nie może odbywać się przy obecnie istniejącym „geodezyjnym” podziale na dyscypliny naukowe, ponieważ istniejące globalne zagrożenia mają charakter transdyscyplinarny – konieczna staje się komunikacja między przedstawicielami wszystkich nauk, także, a może przede wszystkim, tych, które dają możliwość edukowania. Istotne w tym zakresie jest budzenie świadomości krytycznej, refleksyjności i poczucia sprawstwa w tworzeniu polityki prośrodowiskowej na różnych szczeblach i poziomach zaangażowania. Połączenie sił i namysł nad istotą człowieczeństwa mogą pomóc w utrzymaniu i zachowaniu świata, jaki znamy. Podkreślić należy, iż doradztwo zawodowe w holistycznym ujęciu stwarza okazję do systemowej edukacji w zakresie zmiany podejścia do karier poprzez świadome konstruowanie własnej roli zawodowej – wyrażone zaangażowaniem w różnorodne i wieloaspektowe działania na rzecz klimatu.

BIBLIOGRAFIA

- Albrecht, G., Sartore, G.-M., Connor, L., Higginbotham, N., Freeman, S., Kelly, B., Stain, H., Tonna, A., Pollard, G. (2007). Solastalgia: the distress caused by environmental change. *Australasian Psychiatry*, 15 Supplement 1, S95-S98. <https://doi.org/10.1080/10398560701701288>
- Beldowicz, A. (2022, 5 kwietnia). *Nowy raport IPCC. „Jesteśmy na rozdrożu”, mówi naukowiec*. Rzeczpospolita.pl. <https://klimat.rp.pl/planeta/art36015571-nowy-raport-ipcc-jesteśmy-na-rozdrożu-mowia-naukowiec> (dostęp: 13.11.2022)
- Białas, T. (2022, 10 czerwca). *Zdrowie psychiczne*. Wojewódzka Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Warszawie. <https://www.gov.pl/web/wsse-warszawa/zdrowie-psychiczne> (dostęp: 19.11.2022).
- Sadowski, R.F., Kosieradzka-Federczyk, A., Klimska, A. (red). (2021). *Antropologiczne i przyrodnicze aspekty konsumpcji nadmiaru i umiaru*. Krajowa Szkoła Administracji Publicznej im. Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Kaczyńskiego.
- Baraniak, B. (2022). Pedagogika pracy modelowana systemowo. *Szkoła – Zawód – Praca*, 23, 134–140. <https://doi.org/10.34767/SZP.2022.01.05>
- Bińczyk, E. (2018). *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*. PWN.
- Bodanko, A. (2013). Czy teoria chaosu będzie wykorzystana w pedagogice? *Nauczyciel i Szkoła*, 1(53), 43–54.
- Cybal-Michalska, A. (2014). *Młodzież akademicka a kariera zawodowa*. Impuls.
- Cybal-Michalska, A. (2012). Kariera jako „własność” jednostki – rozważania teoretyczne nad definicyjnym credo. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, 1, 193–203. <https://doi.org/10.14746/kse.2012.1.12>
- Elhacham, E., Ben-Uri, L., Grozovski, J., Bar-On, Y. M., Milo, R. (2020). Global human-made mass exceeds all living biomass. *Nature*, 588, 442–444.
- Fromm, E. (1994). *Wojna w człowieku. Psychologiczne studium istoty destrukcyjności*. Wydawnictwo Jacek Santorski.
- Gawrych, M. (2021). Zmiany klimatu a zdrowie psychiczne: przegląd aktualnej literatury. *Psychiatria Polska*, 223, 1–13.

- Gorczyca, M. (2022, 26 czerwca). *Polska krajem samobójców? Pilnie potrzebujemy skutecznej polityki prewencyjnej*. Klub Jagielloński. <https://klubjagiellonski.pl/2022/06/26/polska-krajem-samobojcow-pilnie-potrzebujemy-skutecznej-polityki-prewencyjnej/> (dostęp: 19.11.2022).
- Graeber, J. (2018). *Praca bez sensu*. Krytyka Polityczna.
- Gulla, B., Tucholska, K., Ziernicka-Wojtaszek, A. (2020). *Psychologia kryzysu klimatycznego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Harari, Y. (2012). *Homo sapiens. Od zwierząt do bogów*. PWN.
- Hatańska, N. (2021). *Wiek paradoksów: czy technologia nas ocali?*. PWN.
- IPCC (b.d.). *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change*. <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/> (dostęp: 13.11.2022).
- Kargulowa, A. (2016). Poradnictwo zawodowe z perspektywy poradownictwa i ekopolityki. *Forum Pedagogiczne*, 6, 2(2), 17–30.
- Kopciwicz, L. (2021). Counselling and counselling in times of global climate crisis. *Studia Poradnicze/Journal of Counselling*, 10, 262–275. <http://doi.org/10.34862/sp.2021.2>
- Krajowy Urząd Pracy. (1996). *Testy i autotesty w poradnictwie zawodowym*. Zeszyty Informacyjno-Metodyczne Doradcy Zawodowego, nr 6.
- Louis-Guérin, C., Zavalloni, M. (1987). L'Égo-écologie comme étude de l'interaction symbolique et imaginaire de soi et des autres. *Sociologie et sociétés*, 19(2), 65–76.
- Łepko, Z. (2013). Od etologii zwierząt do ekologii człowieka. *Studia Ecologiae et Bioethicae UKSW*, 11(3), 9–28.
- Marzec, A. (2021). *Antropocień. Filozofia i estetyka po końcu świata*. PAN.
- Nauka dla Przyrody. (2018, 31 stycznia). *Naukowcy ostrzegają: wkrótce może być za późno*. <https://naukadlaprzyrody.pl/2018/01/31/naukowcy-ostregaja-wkrotce-moze-byc-za-pozno/>
- Niedek, M. (2016). W stronę światła. Rozmowa z prof. Henrykiem Skolimowskim. *Dziki Życie*, 11(269). <https://dzikiezycie.pl/archiwum/2016/listopad-2016/w-strone-swiatla-rozmowa-z-prof-henrykiem-skolimowskim> (dostęp: 19.11.2022).
- PAN. (b.d.). *6 raport IPCC: podsumowanie dla decydentów po polsku – Stanowiska zespołu doradczego ds. kryzysu klimatycznego*. *Biuletyn Informacji Publicznej*. Polska Akademia Nauk. <https://bip.pan.pl/artykul/215/823/6-raport-ipcc-podsumowanie-dla-decydentow-po-polsku>
- Papuziński, A. (2006). Świadomość ekologiczna w świetle teorii i praktyki (Zarys politologicznego modelu świadomości ekologicznej). *Problemy Ekorozwoju*, 1(1), 33–40.
- Peavy, V. (2004). *Poradnictwo socjodynamiczne*. Taos Institute.
- Piątek, Z. (2007). Przyrodnicze i społeczno-historyczne uwarunkowania równoważenia ładu ludzkiego świata. *Problemy Ekorozwoju*, 2(2), 5–17.
- Portal Statystyczny. (2022, 8 lutego). *Tragiczne statystyki. Coraz więcej dzieci odbiera sobie życie w Polsce*. <https://portalstatystyczny.pl/tragiczne-statystyki-coraz-wiecej-dzieci-odbiera-sobie-zycie-w-polsce/>
- Ripple, W.J., Wolf, Ch., Newsome, Th. M., Galetti, M., Alamgir, M., Crist, E., Mahmoud, M. I., William F. Laurance, W.F. i 15 364 naukowców-sygnatariuszy z 184 krajów. (2017). World Scientists' Warning to Humanity: A Second Notice. *BioScience*, December 67(12), 1026–1028. <https://doi.org/10.1093/biosci/bix125>
- Savickas, M. (2012). Life design: A paradigm for career intervention in the 21st century. *Journal of Counseling & Development*, 90(1), 13–19.
- Sennett, R. (2000). *Korozja charakteru*. Wydawnictwo Muza.
- Skowroński, A. (2004). Utrzymanie dynamicznej równowagi ekosystemów Ziemi: Przyrodnicze i antropogeniczne mechanizmy. *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 2, 487–500.
- Słowik, P. (2003). Stres psychologiczny w ujęciu relacyjnym – wybrane koncepcje. *Sztuka Leżenia*, XIV(3–4), 47–57.
- Standing, G. (2012). *Prekariat*. Nowa niebezpieczna klasa. PWN.
- Szaj, P. (2021). Antropocen i kapitałocen: w poszukiwaniu fuzji horyzontów. *Porównania*, 2(29), 371–386.

- Umiński, T. (1999). *Ekologia. Środowisko. Przyroda*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Urbaniak-Zajac, D. (2017). Budowanie typów jako droga generowania teorii – wybrane rozwiązania. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 20, 2(78), 115–127.
- Walewicz, P. (2019). Koncepcje antropocenu i kapitalocenu a ekopedagogika. *Przegląd Pedagogiczny*, 1, 57–67.
- WHO. (2018). *Climate change and health*. World Health Organization.
<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>
- Wójcicka, M. (2016). Tożsamość w procesie komunikacji. *Artes Humanae*, 1, 55–67.
<http://dx.doi.org/10.17951/arte.2016.1.55>
- Zimbardo, P., Boyd, J. (2015). *Paradoks czasu*. PWN.